

نوع مقاله: ترویجی

بررسی مشروعیت شرط سپرده‌گذاری برای دریافت تسهیلات (امتیاز تسهیلات در ازای سپرده‌گذاری)^۱

avakoli@iki.ac.ir

محمدجواد توکلی / دانشیار گروه اقتصاد مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ع)
دریافت: ۹۹/۰۹/۱۹ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۱/۱۶

چکیده

یکی از شیوه‌های رایج برای تجهیز منابع در بانک‌ها و صندوق‌های قرض‌الحسنه، الزام متقاضیان تسهیلات بانکی به سپرده‌گذاری است. مقاله حاضر در صدد بررسی موضوع شناسانه این مسئله با نگاه فقهی است، و به دنبال پاسخ این پرسش است که آیا چنین روشی مصداق شرط قرض در برابر قرض و ربای حکمی می‌شود؟ نتایج تحقیق نشان می‌دهد اگر دریافت تسهیلات مشروط به سپرده‌گذاری در حساب‌های امانی (جاری یا قرض‌الحسنه) بوده و این سپرده‌ها در قالب عقد قرض جذب شوند؛ شبهه ربای حکمی وجود دارد؛ مگر اینکه این شرط الزامی برای بانک در ارائه تسهیلات ایجاد نکند. همچنین اگر سپرده مزبور بر اساس وکالت اخذ شود و مالکیت سپرده گذار بر وجوه حفظ شود، در این صورت شرط سپرده برای دریافت تسهیلات به مفهوم اجازه به بانک یا صندوق قرض‌الحسنه برای تصرف در وجوه تحت وکالت و اعطای قرض‌الحسنه به دیگران است. اگر دریافت تسهیلات مشروط به سپرده‌گذاری در حساب سرمایه‌گذاری شود؛ در این حالت، متقاضی در برابر سرمایه‌گذاری و نه قرض از امتیاز دریافت تسهیلات بهره‌مند شده و شبهه ربا در مورد آن وجود ندارد.

کلیدواژه‌ها: شرط سپرده تسهیلات، بانک بدون ربا، قرض‌الحسنه، قرض به شرط قرض، ربای قرضی.

مقدمه

در کتاب‌های بانک‌داری اسلامی، مباحثی پیرامون عقد فقهی منطبق بر سپرده‌ها مطرح شده است؛ این مباحث می‌تواند زمینه برای بحث از شرط سپرده‌گذاری برای دریافت تسهیلات را فراهم کند. در این مقاله، ضمن موضوع‌شناسی دقیق شرط سپرده‌گذاری برای دریافت تسهیلات، مباحث مرتبط با انواع سپرده را بر آن منطبق می‌کنیم. در این مقاله برای بررسی حکم فقهی دریافت تسهیلات در مقابل سپرده‌گذاری، بین دو نوع سپرده قرض الحسنه و سرمایه‌گذاری و همچنین بین تسهیلات قرض الحسنه و تسهیلات مبادله‌ای - مشارکتی تفکیک می‌کنیم. همچنین بین شرط الزام‌آور و غیرالزام‌آور و همچنین شرط صریح و ضمنی تمایز قائل می‌شویم.

۱. شرط سپرده‌گذاری برای دریافت تسهیلات

یکی از راه‌های پیش‌روی بانک‌ها و مؤسسات مالی اسلامی برای تأمین منابع لازم جهت اعطای تسهیلات، جذب سپرده‌های افراد است. با توجه به ممنوعیت ربا در بانک‌داری اسلامی، استفاده از مشوق بهره برای تجهیز سپرده‌ها ممنوع است. یکی از راه‌کارهای جایگزین برای جذب منابع در این مؤسسه‌های مالی، این است که به جای پرداخت بهره به سپرده‌گذاران، صاحبان وجوه در سود حاصل از سرمایه‌گذاری‌های بانک سهیم شوند. این امر در مورد سپرده‌های سرمایه‌گذاری مصداق دارد؛ اما در مورد سپرده‌های جاری و قرض الحسنه، امکان پرداخت سود وجود ندارد؛ زیرا دادن سود به صاحبان این سپرده‌ها مصداق ربا خواهد شد.

بانک‌ها و صندوق‌های قرض‌الحسنه برای حل مشکل جذب وجوه در سپرده‌های جاری و قرض‌الحسنه تمهید دیگری اندیشیده‌اند. این نهادها به سپرده‌گذاران در این حساب‌ها امتیازاتی همچون امتیاز دریافت تسهیلات به مبلغ بیشتر و یا با نرخ کارمزد کم اعطا می‌کنند. در این روش شرط دریافت تسهیلات، سپرده‌گذاری در حساب‌های جاری یا قرض‌الحسنه است. همچنین ممکن است بانک‌ها دریافت تسهیلات مبادله‌ای و مشارکتی را نیز مشروط به افتتاح سپرده جاری، قرض‌الحسنه و یا حتی سپرده مدت‌دار بکنند.

درواقع شرط سپرده‌گذاری برای دریافت تسهیلات، ابزاری برای تجهیز منابع برای پرداخت تسهیلات است. بانک‌ها و صندوق‌های قرض‌الحسنه با استفاده از این سازوکار مشتریان خود را تشویق

یکی از شیوه‌های رایج در بانک‌ها و صندوق‌های قرض‌الحسنه برای جذب سپرده‌ها، مشروط کردن دریافت تسهیلات به سپرده‌گذاری است. در این صورت، متقاضیان تسهیلات باید پیش از دریافت تسهیلات، مقدار معینی را نزد بانک یا صندوق سپرده‌گذاری به طور معمول مبلغ تسهیلات براساس مدت و میزان سپرده‌گذاری تعیین می‌شود. این شیوه در مورد تسهیلات قرض‌الحسنه بسیار رایج است. متقاضیان تسهیلات قرض‌الحسنه برای دریافت چنین خدمتی ملزم به افتتاح حساب نزد بانک یا صندوق قرض‌الحسنه می‌شوند. به این افراد براساس مقدار و مدت سپرده‌گذاری امتیاز دریافت تسهیلات قرض‌الحسنه اعطا می‌شود.

یکی از شبهات موجود در مورد مشروط کردن تسهیلات به سپرده‌گذاری، شبهه ربای حکمی است. ربای حکمی به معنای زیاده‌گیر یعنی در قرارداد قرض است که در برابر قرض دادن منفعتی همچون امتیاز دریافت تسهیلات به قرض‌دهنده، اعطا می‌شود. این سؤال مطرح است که وقتی دریافت تسهیلات به سپرده‌گذاری مشروط می‌شود، آیا چنین شرطی مصداق «شرط قرض به شرط قرضی» و ربای حکمی است؟ در این راستا سؤال‌های فرعی در مورد ماهیت شرط سپرده‌گذاری برای دریافت تسهیلات و رابطه سپرده با انواع تسهیلات (قرض‌الحسنه، مبادله‌ای و مشارکتی) مطرح است. شبهه حکمی ربا از این جهت وجود دارد که متقاضیان تسهیلات در قبال قرض دادن به بانک یا صندوق، از امتیاز دریافت تسهیلات بهره‌مند می‌شوند. در این صورت، دریافت وام در برابر پرداخت وام (سپرده‌گذاری) به مفهوم قرض به شرط قرض است. یعنی هریک از افراد قرض می‌دهند تا در آینده قرض بگیرند؛ و این چنین شیوه‌ای براساس دیدگاه مشهور فقها که ربای حکمی را حرام می‌دانند، می‌تواند مصداق ربا باشد.

در مورد مسئله الزام متقاضیان تسهیلات بانکی به سپرده‌گذاری مطالعه مستقلی مشاهده نشد. در این زمینه اظهارنظرهای رسانه‌ای و برخی مقالات کوتاه رسانه‌ای در دسترس است. در این مورد استفتائاتی نیز از مراجع شده است. البته در کتاب‌های مرتبط با بانک‌داری اسلامی و یا فقه بانک‌داری اسلامی به احکام سپرده‌پذیری و همچنین احکام اعطای تسهیلات پرداخته شده است؛ ولی موضوع شرط سپرده‌گذاری برای دریافت تسهیلات، به صورت مستقل و مفصل بحث نشده است.

می‌کنند که وجوه‌شان را نزد ایشان بسپارند.

بررسی این موضوع از چند جهت مهم است. در شرع مقدس اسلام سفارش فراوانی به قرض دادن شده است. از سوی دیگر، ربا که یکی از بزرگ‌ترین گناهان است که در قرآن اصرار بر آن، به منزله اعلام جنگ با خدا و رسول خدا ﷺ برشمرده شده است (بقره: ۲۷۸ و ۲۷۹)، در بستر قرض نیز محقق می‌شود. جهت دوم مربوط به استفاده از قالب‌های مختلف عقود برای اعطای تسهیلات است. با توجه به اینکه دریافت تسهیلات مشروط به سپرده‌گذاری می‌شود، که بر آن می‌تواند عنوان قرض صدق کند؛ در این صورت باز مباحث باب قرض مطرح می‌شود که آیا این مورد مصداق قرض به شرط قرض و ربای حکمی هست، یا خیر.

مباحث مرتبط با اعطای تسهیلات مشروط به سپرده‌گذاری، با مباحث فقهی در مورد عقود مختلف از جمله عقد قرض، جعاله، فروش اقساطی، اجاره به شرط تملیک، شرکت، مضاربه، مساقات، مرتبط است. با توجه به اینکه مسئله اساساً مرتبط با شبهه قرض به شرط قرض و ربای حکمی است، بیشتر مباحث برگرفته از ابواب قرض و دین خواهد بود. از طرفی چون بانک‌ها و مؤسسات مالی از قالب‌های مختلف برای اعطای تسهیلات استفاده می‌کنند، لذا با مسائل مربوط به ابواب مرتبط با عقود همچون مضاربه، مشارکت، نیز ارتباط پیدا می‌کند. از سوی دیگر، مباحث مرتبط با مالکیت اشخاص حقوقی نیز در مواردی همچون صندوق‌های قرض‌الحسنه خانگی و حتی بانک‌ها مطرح است.

برای بررسی حکم الزام متقاضیان تسهیلات بانکی به سپرده‌گذاری، باید برداشت درستی از ماهیت سپرده‌های بانکی و تسهیلات بانکی داشت. براین اساس ابتدا به بررسی ماهیت انواع سپرده بانکی و ماهیت انواع تسهیلات بانکی می‌پردازیم. همان‌گونه که در ادامه می‌آید، سپرده‌های بانکی در دو گروه سپرده‌های امانی و سرمایه‌گذاری جای می‌گیرند. تسهیلات در نظام بانکی بدون ربا نیز در قالب سه دسته تسهیلات مبادله‌ای و مشارکتی قرار می‌گیرند. توجه به انواع مورد اشاره از سپرده و تسهیلات می‌تواند شقوق بحث در مورد الزام به سپرده‌گذاری برای دریافت تسهیلات را مشخص کند.

۲. سنخ‌شناسی سپرده‌های بانکی

سپرده بانکی در اصطلاح اقتصادی به اموالی اطلاق می‌شود که افراد

نزد بانک نگه می‌دارند و بانک متعهد به بازگرداندن مثل آن براساس شرایط مورد توافق، می‌گردد. این سپرده‌ها انواع مختلفی دارند که می‌توان به حساب‌های جاری، قرض‌الحسنه و سرمایه‌گذاری اشاره کرد (ر.ک: توکلی، ۱۳۹۲).

سپرده‌های بانکی را می‌توان به دو دسته کلی امانی و سرمایه‌گذاری تقسیم کرد. حساب‌های امانی، شامل حساب‌های جاری و پس‌انداز قرض‌الحسنه، مبالغ نقدی می‌باشند که به بانک‌ها سپرده می‌شوند و افراد می‌توانند با استفاده از چک (در حساب‌های جاری)، دفترچه یا کارت بانکی در هر زمانی که خواستند از آن برداشت کنند. به این سپرده‌ها هیچ عایدی تعلق نمی‌گیرد.

در تعیین نوع عقد شرعی که این عملیات تحت آن می‌گنجد، چند دیدگاه مطرح شده است:

۲-۱. ودیعه

برخی معتقدند این حساب‌ها حکم ودیعه را دارند؛ زیرا سپرده‌گذار مبلغی نزد بانک می‌گذارد تا از آن نگهداری کند تا در هر زمان که مایل بود از آن برداشت کند. این امر با ودیعه شرعی سازگار است. به‌علاوه، قصد سپرده‌گذار، قرض دادن آن به بانک نیست و بانک نیز آن را به‌عنوان قرض قبول نمی‌کند (امین، ۱۹۸۳، ص ۲۳۳-۲۳۴).

این دیدگاه قابل دفاع نیست؛ توضیح آنکه ودیعه (سپرده) در لغت چیزی است که نزد غیر مالکش برای حفاظت از آن، گذارده می‌شود (جدی‌الهی‌تی، ۱۹۹۸، ص ۲۵۸) و در اصطلاح فقها ودیعه به «وکالت دادن (حمود، ۱۹۸۲، ص ۲۶۴) یا نیابت دادن (اتحاد الدولی للبنوک الاسلامیه، ۱۹۸۲، ص ۶۳) در حفظ مال» و یا به «چیزی که نزد امین گذاشته می‌شود» (همان)، تعریف شده است. از آنجاکه گیرنده ودیعه حق استفاده از آن را ندارد و در صورتی که بدون اجازه ودیعه‌گذار از آن استفاده کند، متعدی (متجاوز) شناخته می‌شود و در صورت تلف شدن، ضامن آن است؛ و اگر با اجازه ودیعه‌گذار از آن بهره‌گیرد، دارای دو حالت می‌باشد: حالت اول، مواردی است که گیرنده ودیعه می‌تواند با حفظ ودیعه از آن استفاده کند. در این صورت ودیعه تبدیل به عاریه می‌شود. حالت دوم، در مورد پول است که چون استفاده از آن باعث مصرف و از بین رفتن آن شده و عین آن باقی نمی‌ماند، عاریه در موردش صدق نمی‌کند. در این حالت ودیعه به قرض تبدیل می‌شود و گیرنده ودیعه ضامن برگرداندن مثل

آن می‌باشد (حمود، ۱۹۸۲، ص ۲۶۴). از این رو، در حالت دوم، گیرنده ودیعه در صورت تصرف در ودیعه - چه بدون اجازه و چه با اجازه - ضامن آن بوده و به اصطلاح ید او ید ضمان - و نه ید امانی - است؛ چراکه در صورت اجازه مالک به تصرف، ودیعه حکم قرض را پیدا می‌کند و در صورتی که فرد بدون اجازه مالک، در ودیعه تصرف کند، متجاوز (غاصب) محسوب می‌شود (جدی الهیتی، ۱۹۹۸، ص ۲۶۵).

۲-۲. قرض

برخی نیز عنوان ودیعه شرعی را بر این سپرده‌ها صادق نمی‌دانند؛ زیرا بانک سپرده‌ها را با منابع دیگرش مخلوط کرده و در آن تصرف می‌کند. از آنجاکه گیرنده ودیعه حق بهره برداری و تصرف در ودیعه را ندارد و در صورت تصرف در آن و باقی نماندن عینش، حکم قرض را پیدا می‌کند، تمام احکام قرض بر این سپرده‌ها جریان پیدا می‌کند. از جمله اینکه بانک ضامن برگرداندن مثل آن است و نمی‌تواند هیچ مبلغی اضافه بر آن، به سپرده‌گذار پرداخت کند (جدی الهیتی، ۱۹۹۸، ص ۲۶۰).

۲-۳. ودیعه ناقص

نظر دیگری که در این مورد ابراز شده این است که این حساب‌ها حکم ودیعه ناقص را دارند؛ چراکه در این نوع ودیعه، گیرنده آن را به تملک خود درمی‌آورد و تنها ملزم به برگرداندن مثل آن می‌باشد؛ برخلاف ودیعه کامل، که گیرنده ودیعه مالک آن نمی‌شود. همچنین این عنوان از قرض نیز متفاوت است؛ زیرا بانک هرچند مالک مبلغ سپرده شده در حساب می‌شود و اجازه استفاده از آن را دارد؛ اما همواره معادل آن را در خزانه‌اش نگهداری می‌کند (امین، ۱۹۸۳، ص ۲۲۲).

با توجه به قوت استدلال نظریه دوم و اشکالاتی که در استدلال‌های دو نظریه دیگر وجود دارد، نظریه دوم مورد پذیرش بسیاری از محققین اقتصاد اسلامی قرار گرفته است (تسخیری، ۱۹۹۶، ص ۷۷۶-۷۸۲؛ امین، ۱۹۸۲، ص ۲۲۳؛ جدی الهیتی، ۱۹۹۸، ص ۲۶۱-۲۶۴؛ حمود، ۱۹۸۲، ص ۲۶۴-۲۶۵؛ صدر، ۱۴۰۰ق). بر این اساس، بر حساب‌های امانی حکم قرض صدق می‌کند؛ یعنی سپرده‌گذاران در حساب‌های امانی، وجوه خود را به بانک قرض می‌دهند و بانک ضامن برگرداندن مثل آن می‌شود.

در نظام بانکی جمهوری اسلامی از عنوان سپرده‌های قرض الحسنه برای حساب‌های امانی استفاده شده است. سپرده‌های

قرض الحسنه دارای دو نوع جاری و پس‌انداز می‌باشند و استرداد اصل آنها توسط بانک‌ها تعهد و تضمین می‌گردد و بانک‌ها مکلفند عندالمطالبه اصل سپرده‌های قرض الحسنه را مسترد کنند (قانون عملیات بانکی بدون ربا، ۱۳۶۲، ماده ۴). این سپرده‌ها جزو منابع بانک محسوب شده (آیین نامه فصل دوم قانون عملیات بانکی بدون ربا، ۱۳۶۲، ماده ۲) و به آنها سودی تعلق نمی‌گیرد (دستورالعمل اجرایی قبول سپرده، ۱۳۶۲، ماده ۳). با این حال بانک‌ها می‌توانند به منظور تجهیز این سپرده‌ها، بدون تعهد یا قرار قبلی با سپرده‌گذار، امتیازاتی چون ذیل جوایز غیر ثابت نقدی و یا جنسی، تخفیف یا معافیت از پرداخت کارمزد خدمات بانکی و حق تقدم استفاده از تسهیلات اعطائی بانکی به سپرده‌گذاران بدهند (آیین نامه فصل دوم قانون عملیات بانکی بدون ربا، ماده ۳).

با توجه به عنوانی که برای این سپرده‌ها انتخاب شده و سپرده‌های قرض الحسنه نامیده شده‌اند، مشخص می‌شود که عنوان فقهی قابل انطباق بر این سپرده‌ها، قرض است و سپرده‌گذاران وجوه خود را به بانک قرض داده و بانک ضامن برگرداندن آن می‌شود. از این رو، سود ناشی از به‌کارگیری آنها به سپرده‌گذاران تعلق نمی‌گیرد.

اما سپرده‌گذاران در حساب‌های سرمایه‌گذاری مبالغی را نزد بانک به ودیعه می‌گذارند، تا از این بابت درآمدی نصیب آنها شود. در این حساب‌ها معمولاً باقی ماندن مبلغ تا زمان خاصی نزد بانک شرط می‌شود. در برخی بانک‌های اسلامی حساب‌های سرمایه‌گذاری داری دو نوع حساب‌های سرمایه‌گذاری خاص و حساب‌های سرمایه‌گذاری مشترک می‌باشند. حساب‌های سرمایه‌گذاری مشترک نیز دارای انواعی همچون حساب‌های پس‌انداز، پیش‌آگهی و مدت‌دار می‌باشند.

در مورد عقد مورد استفاده برای تجهیز این سپرده‌ها حداقل سه الگوی متفاوت پیشنهاد شده و یا در بانک‌های اسلامی استفاده می‌شود:

۱. الگوی وکالتی: در این الگو عقد وکالت بر سپرده‌گذاری در این حساب‌ها تطبیق می‌کند. بانک به وکالت از سپرده‌گذار، مبالغ سپرده‌گذاری شده را در موارد مناسب به کار می‌گیرد و بخشی از سود حاصل از سرمایه‌گذاری این وجوه به بانک به‌عنوان وکیل سپرده‌گذاران تعلق می‌گیرد. این الگو در نظام بانکی بدون ربا جمهوری اسلامی ایران مورد استفاده قرار گرفته است. در این الگو به بانک بابت فعالیت‌هایش حق‌الوکاله تعلق می‌گیرد.

بنا بر ماده ۸ آئین‌نامه فصل دوم قانون عملیات بانکی بدون ربا، «بانک‌ها استرداد اصل سپرده‌های سرمایه‌گذاری مدت‌دار را تعهد و یا به هزینه خود بیمه می‌کنند» (آیین‌نامه فصل دوم قانون عملیات بانکی بدون ربا، ۱۳۶۲، ماده ۸) که در حال حاضر در متن قراردادهای سپرده‌گذاری مدت‌دار، تعهد بانک‌ها نسبت به استرداد اصل این سپرده‌ها قید شده است.

همان‌گونه که اشاره شد، در آیین‌نامه و دستورالعمل اجرایی قانون عملیات بانکی بدون ربا سپرده‌های سرمایه‌گذاری مدت‌دار، به دو نوع کوتاه‌مدت و بلندمدت تقسیم شده‌اند؛ و از اوایل سال ۱۳۶۹، سپرده‌های سرمایه‌گذاری دوساله، سه ساله و پنج‌ساله نیز معرفی شدند. از این‌رو، سپرده‌های سرمایه‌گذاری مدت‌دار دارای دو نوع سپرده سرمایه‌گذاری کوتاه‌مدت و سپرده سرمایه‌گذاری بلندمدت مشتمل بر سپرده‌های یک‌ساله، دوساله، سه‌ساله و پنج‌ساله است (اداره بررسی‌های اقتصادی، ۱۳۷۳، ص ۵۲۸-۵۲۹). البته در سال‌های اخیر از تعدد سپرده‌ها کاسته شده است.

۳. سنخ‌شناسی تسهیلات بانکی

به موجب فصل سوم قانون عملیات بانکی بدون ربا، بانک‌ها تمامی تسهیلات خود از محل سپرده‌های دریافتی را طبق روش‌های مندرج در قانون، یعنی مشارکت مدنی، مشارکت حقوقی، سرمایه‌گذاری مستقیم، مضاربه، فروش اقساطی، اجاره به شرط تملیک، معاملات سلف، جعاله، مزارعه، مساقات و قرض‌الحسنه اعطا می‌کنند.

در آیین‌نامه اجرایی قانون، فروش اقساطی به سه دسته فروش اقساطی مواد اولیه، لوازم یدکی و ابزار کار، فروش اقساطی وسایل تولید، ماشین‌آلات و تأسیسات و فروش اقساطی مسکن تفکیک شده و همچنین خرید دین نیز به این روش‌ها افزوده شده است. از این‌رو، تعداد روش‌های اعطای تسهیلات به ۱۴ روش می‌رسد. حیطة به کارگیری این چهارده روش در قانون عملیات بانکی بدون ربا، آیین‌نامه‌ها و دستورالعمل‌های اجرایی آن وارد شده که می‌توان در قالب جدول (۱) نشان داد. به‌طوری‌که مشاهده می‌شود بجز مضاربه، مزارعه و مساقات که اولی به بازرگانی و دو تای اخیر به کشاورزی اختصاص دارد؛ بقیه روش‌ها تقریباً در تمام بخش‌های اقتصادی قابل به‌کارگیری می‌باشند.

۲. الگوی مضاربه مزدوج: براساس این الگو، سپرده‌گذاران وجوه خود را به بانک، مضاربه می‌دهند؛ بانک نیز این وجوه را به همراه وجوه خودش به دیگران مضاربه می‌دهد. در این حالت دو قرارداد مضاربه منعقد می‌شود. مضاربه اول بین بانک و سپرده‌گذار، و مضاربه دوم نیز بین بانک و گیرنده تسهیلات است. در این الگو، بانک عامل مضاربه است. اگر بانک سرمایه‌های خودش را نیز وارد این جریان کند، عنوان صاحب مال و عامل شرکت نیز می‌تواند بر او صدق کند. بسیاری از فقهای اهل سنت مضاربه را محدود به فعالیت‌های بازرگانی نمی‌دانند و از این جهت نیز مشکلی برای تطبیق آن وجود ندارد (جدی الهیتی، ۱۹۹۸، ص ۴۴۰-۴۴۱؛ امین، ۱۹۸۳، ص ۲۴).

۳. الگوی مشارکتی: در این الگو، افراد سپرده‌های خود را در قالب عقد شرکت به بانک می‌سپارند و بانک این وجوه را با وجوه خود سرمایه‌گذاری کرده و یا با آن تسهیلات اعطا می‌کند. در این صورت بانک شریک سپرده‌گذاران و عامل شرکت است. در این الگو، تصرف بانک در سپرده‌ها از قبیل تصرف شریک در مال شریکش است. برخی عنوان کرده‌اند که «اگر گیرنده ودیعه با اجازه ودیعه‌گذار، ودیعه را با مال خود و یا مال دیگری مخلوط کند، تبدیل به شرکت (ملکی) می‌شود» (همان).

در نظام بانکی جمهوری اسلامی سپرده‌های سرمایه‌گذاری به دو صورت کوتاه‌مدت و بلندمدت قبول می‌شوند (آیین‌نامه فصل دوم قانون عملیات بانکی بدون ربا، ۱۳۶۲، ماده ۶). این سپرده‌ها جزء منابع سپرده‌گذاران محسوب شده (همان، ماده ۹) و بانک‌ها در به‌کارگیری آنها وکیل‌اند. بانک‌ها به وکالت از سپرده‌گذاران، وجوه این سپرده‌ها را در امور مشارکت مضاربه، اجاره به شرط تملیک، معاملات اقساطی، مزارعه، مساقات، سرمایه‌گذاری مستقیم، معاملات سلف و جعاله به‌کار می‌گیرند (قانون عملیات بانکی بدون ربا، ۱۳۶۲، ماده ۳) و سود حاصل از عملیات مذکور را طبق قرار داد منعقد، متناسب با مدت و مبالغ سپرده سرمایه‌گذاری و رعایت سهم منابع بانک، پس از کسر حق الوکاله، بین صاحبان سپرده‌های تقسیم می‌کنند (همان، ماده ۵). علاوه بر اینکه بانک‌ها می‌توانند به منظور جلب سپرده سرمایه‌گذاری مدت‌دار، به تشخیص خود، اقدام به اعطای حق تقدم در دریافت تسهیلات بانکی و تخفیف یا معافیت از پرداخت کارمزد خدمات بانکی کنند (دستورالعمل اجرایی قبول سپرده‌ها، ۱۳۶۲، ماده ۱۷).

جدول ۱: کاربرد عقود اسلامی در بخش‌های مختلف اقتصادی در نظام بانکی جمهوری اسلامی ایران

مشارکت مدنی	تولیدی (صنعتی، معدنی، کشاورزی)، بازرگانی، خدمات و مسکن.
مشارکت حقوقی	تولیدی (صنعتی، معدنی، کشاورزی)، بازرگانی، خدمات و مسکن.
جعاله	تولیدی (صنعتی، معدنی، کشاورزی)، بازرگانی، خدمات و مسکن.
فروش اقساطی	تولیدی (صنعتی، معدنی، کشاورزی)، خدمات و مسکن.
خرید دین	تولیدی (صنعتی، معدنی، کشاورزی)، بازرگانی و خدمات.
قرض الحسنه	تولیدی (صنعتی، معدنی، کشاورزی)، احتیاجات شخصی.
مزارعه و مساقات	کشاورزی.
مضاربه	بازرگانی.

منبع: جمهوری اسلامی ایران، قانون عملیات بانکی بدون ربا آیین‌نامه‌ها و دستورالعمل‌های اجرایی

تسهیلات اعطایی در نظام بانکی جمهوری اسلامی ایران را می‌توان در سه دسته تسهیلات غیرانتفاعی، تسهیلات مبادله‌ای و تسهیلات مشارکتی جای داد. قرض‌الحسنه از جمله تسهیلات غیرانتفاعی است. تسهیلات مبادله‌ای شامل فروش اقساطی، اجاره به شرط تملیک، خرید دین (تنزیل اسناد و اوراق تجاری)، سلف، جعاله می‌شود. تسهیلات مشارکتی نیز مشتمل بر مشارکت مدنی، مشارکت حقوقی، مضاربه، مزارعه، مساقات و سرمایه‌گذاری مستقیم می‌باشد.

۴. حالت‌های چهارگانه شرط سپرده‌گذاری برای دریافت تسهیلات

در مورد مشروط بودن تسهیلات به سپرده‌گذاری چهار حالت وجود دارد. این چهار حالت ناشی از این امر است که تسهیلات می‌تواند تسهیلات قرض‌الحسنه یا تسهیلات مبادله‌ای / مشارکتی باشد. همچنین سپرده مزبور می‌تواند سپرده امانی (جاری، پس‌انداز قرض‌الحسنه) یا سپرده سرمایه‌گذاری باشد. با ترکیب این دو احتمال، ۴ حالت مطرح می‌شود. این ۴ حالت در جدول (۲) آمده است.

جدول ۲: حالت‌های شرط سپرده‌گذاری برای دریافت تسهیلات

حالت‌ها	قالب پذیرش سپرده	شبهه
شرط سپرده‌گذاری در حساب‌های امانی برای دریافت تسهیلات قرض‌الحسنه	قرض	شبهه ربای حکمی: قرض به شرط دریافت قرض (نفع حکمی برای قرض‌دهنده)
شرط سپرده‌گذاری در حساب‌های امانی برای دریافت تسهیلات مبادله‌ای یا مشارکتی	قرض	شبهه ربای حکمی: قرض به شرط دریافت تسهیلات مبادله‌ای یا مشارکتی (نفع حکمی قرض‌دهنده)
شرط سپرده‌گذاری در حساب سرمایه‌گذاری برای دریافت تسهیلات قرض‌الحسنه	وکالت	عدم شبهه ربای حکمی: سرمایه‌گذاری به شرط دریافت قرض (نفع سرمایه‌گذار در قالب دریافت قرض)
شرط سپرده‌گذاری در حساب سرمایه‌گذاری برای دریافت تسهیلات مبادله‌ای یا مشارکتی	وکالت	عدم شبهه ربای حکمی: سرمایه‌گذاری به شرط دریافت تسهیلات مبادله‌ای یا مشارکتی (نفع سرمایه‌گذار در قالب دریافت تسهیلات مبادله‌ای یا مشارکتی)

چهار حالتی که در جدول بالا آمد عملاً در قالب دو حالت قابل بحث است. حالت اول سپرده‌گذاری در حساب‌های امانی به شرط دریافت تسهیلات و حالت دوم سپرده‌گذاری در حساب‌های سرمایه‌گذاری به شرط دریافت تسهیلات است (جدول ۳). در ادامه این دو حالت را بررسی می‌کنیم.

جدول ۳: حالت‌های دوگانه سپرده‌گذاری با شرط ضمنی دریافت تسهیلات

حالت‌ها	قالب پذیرش سپرده	شبهه
سپرده‌گذاری در حساب‌های امانی برای دریافت تسهیلات	قرض	شبهه ربای حکمی: قرض به شرط دریافت قرض (نفع حکمی برای قرض‌دهنده)
سپرده‌گذاری در حساب سرمایه‌گذاری برای دریافت تسهیلات قرض‌الحسنه	وکالت	عدم شبهه ربای حکمی: سرمایه‌گذاری به شرط دریافت تسهیلات (نفع سرمایه‌گذار در قالب دریافت قرض)

۵. شرط سپرده‌گذاری در حساب‌های امانی

هنگامی که برای گرفتن تسهیلات شرط شود که در حساب قرض‌الحسنه یا حساب جاری سپرده‌گذاری شود، در این حالت دریافت تسهیلات به سپرده‌گذاری در حساب‌های امانی مشروط شده است. اگر عقد منطبق بر سپرده‌های امانی را قرض بدانیم، در این صورت دادن تسهیلات از سوی بانک مشروط به قرض دادن مشتری به بانک شده است. البته دو حالت در این مورد وجود دارد:

الف) تقاضای قرض برای اعطای قرض: اگر تسهیلات مورد تقاضا تسهیلات قرض‌الحسنه باشد، در این حالت تقاضای قرض برای دادن قرض مطرح شده است.

ب) تقاضای قرض برای اعطای تسهیلات مبادله‌ای یا مشارکتی: اگر تسهیلات مورد تقاضا تسهیلات مبادله‌ای یا مشارکتی باشد، در این حالت تقاضای قرض برای اعطای قرض نیست؛ بلکه مثلاً برای دریافت تسهیلات در قالب مضاربه این شرط مطرح شده که متقاضی به بانک قرض بدهد؛ یعنی بانک می‌گوید اگر شما می‌خواهید من با شما شریک شوم و سرمایه شما برای مضاربه را تأمین کنم، شما باید مبلغی را برای مدت معینی به من قرض بدهید. در این حالت انعقاد

قرارداد مضاربه مشروط به قرض‌دادن به بانک شده است. در هر دو حالت، این مسئله مطرح است که آیا وقتی بانک می‌گوید شما برای دریافت تسهیلات باید حساب امانی افتتاح کنی، این بدان معناست که در واقع در ضمن قرارداد سپرده‌گذاری شرطی ضمنی مطرح شده است؟ اگر چنین باشد، قرارداد قرض مشروط به دریافت تسهیلات شده و در مورد آن، قرض به شرط دریافت تسهیلات (چه تسهیلات قرض الحسنه و چه تسهیلات مبادله‌ای و مشارکتی) صدق می‌کند. در این صورت عنوان قرض به شرط قرض، و قرض به شرط بهره‌مندی از تسهیلات مبادله‌ای و مشارکتی صدق می‌کند. در اینجا این سؤال مطرح است که آیا شرط ضمنی که بین بانک و مشتری وجود دارد، الزامی برای بانک ایجاد می‌کند یا خیر؟ هرچند برخی از بانک‌ها یا صندوق‌های قرض الحسنه اعلام می‌کنند که ما الزامی به پرداخت تسهیلات به سپرده‌گذاران نداریم؛ ولی رویه عمل بانک‌ها این ذهنیت را در مشتریان تداعی کرده که دریافت تسهیلات حق آنهاست و آنها می‌توانند در صورت عدم پرداخت، اقدام به شکایت کنند.

اگر بانک صراحتاً اعلام کند که هیچ تعهدی در برابر سپرده‌گذاری ندارد و مشتریان بانک نیز با آگاهی از این امر اقدام به سپرده‌گذاری کنند؛ در این صورت شرط ضمنی موجود در قرارداد سپرده‌گذاری شرطی غیرالزام‌آور است. در این حالت قرض‌دادن موجب ایجاد نفعی برای قرض‌دهنده شده است؛ ولی این نفع به صورت شرط غیرالزامی ضمنی است. در این حالت باید به این سؤال جواب داد که آیا شرط ضمنی غیرالزامی منفعت در قرارداد قرض، باعث ربوی شدن قرض می‌شود؟ یعنی من قرض می‌دهم و به صورت ضمنی شرط غیرالزامی می‌کنم که شما به من مبلغی بیشتر قرض بدهی یا در قالب مضاربه یا فروش اقساطی به من تسهیلات بدهی. این سؤال نیز قابل طرح است که وقتی بانک‌ها یا صندوق‌های قرض الحسنه در واقع به این شرط ضمنی یا ارتكازی عمل می‌کنند، آیا صرف الزامی نبودن عمل به این شرط ضمنی، موجب می‌شود که ماهیت قرارداد، قرض به شرط قرض نباشد؟ آیا می‌توان گفت که در این موارد شرط به داعی و انگیزه دریافت قرض محقق می‌شود؟ یعنی من با سپرده‌گذاری قرض می‌دهم، با این انگیزه که بانک مبلغ بیشتری به من قرض بدهد. در این صورت در واقع شرطی برای قرض‌دادن وجود ندارد؛ انگیزه من این است که

بانک به من قرض بدهد. البته بانک نیز این تمایل و انگیزه را دارد که براساس میل من عمل کرده و به من قرض بدهد. البته در برخی از صندوق‌های قرض الحسنه، رابطه بین سپرده‌گذار در حساب‌های پس‌انداز و صندوق، رابطه وکالت معرفی شده است. براین اساس، صندوق وجوه سپرده‌گذاران را به وکالت از آنها به دیگران قرض می‌دهد. در این حالت، دریافت تسهیلات مشروط به واگذاری وجوه به شکل وکالتی است. البته در این حالت هم بعد از اینکه صندوق در وجوه تصرف کرد، و به دیگران قرض داد، رابطه مالکیت وجوه و سپرده‌گذار قطع شده و گیرندگان تسهیلات ضامن برگرداندن مثل وجوه می‌شوند. صندوق نیز در حکم واسطه است و برای این کارش اجرت می‌گیرد. در این صورت، شرط صندوق به سپرده‌گذاری در حساب‌های امانی برای دریافت تسهیلات قرض الحسنه، به مفهوم در اختیار قراردادن وجوه همراه با اجازه تصرف متلفه است که باعث تبدیل آن به بدهی می‌شود. در واقع، دادن قرض مشروط به ودیعه‌گذاری همراه با اذن تصرف شده است (حالت ودیعه ناقصه).

جدول ۴: امتیارات سپرده‌گذاری در حساب قرض الحسنه جاری مهر

ردیف	شرایط	امتیاز وام قرض الحسنه	امتیاز عقود مبادله‌ای
۱	نسبت وام/تسهیلات به معدل ۶ ماهه	۳٪	۸۰٪
۲	نرخ کارمزد وام/سود تسهیلات	۴٪	۱۸٪
۳	حداقل مدت بازپرداخت وام/تسهیلات	۱۲ ماه	۱۲ ماه
۴	حداکثر مدت بازپرداخت وام/تسهیلات	۳۶ ماه	۶۰ ماه
۵	حداقل مبلغ وام/تسهیلات	۱۰۰۰۰۰۰۰ ریال	۴۰۰۰۰۰۰۰ ریال
۶	حداکثر مبلغ وام/تسهیلات	۳۰۰۰۰۰۰۰ ریال	۱۵۰۰۰۰۰۰۰ ریال
۷	انتقال امتیاز	دارد (به خانواده درجه یک)	

تمایز شرط الزام‌آور و غیرالزام‌آور؛ البته می‌توان بین شرط الزام‌آور و غیرالزام‌آور تفکیک کرد. اگر شرط سپرده‌گذاری برای بانک یا صندوق الزامی برای پرداخت تسهیلات ایجاد نکند و

پرداخت تسهیلات رویه معمول باشد، در این حالت ممکن است که بگوییم شرط قرض به شرط قرض صدق نمی‌کند و ربای حکمی در مورد آن محقق نمی‌شود.

۶. شرط سپرده‌گذاری در حساب سرمایه‌گذاری

هنگامی که برای دریافت تسهیلات، شرط سپرده‌گذاری در حساب سرمایه‌گذاری شود، در این حالت مالکیت سپرده‌گذار بر وجوه حفظ شده و وجوه در طرح‌های مختلف سرمایه‌گذاری می‌شود. در الگوی بانک‌داری بدون ربا در ایران از الگوی وکالتی برای تجهیز و تخصیص این وجوه استفاده می‌شود. بانک واسطه بین سپرده‌گذار و گیرنده تسهیلات است. بانک به‌عنوان وکیل سپرده‌گذاران در برابر تجهیز و تخصیص منابع حق‌الوکاله دریافت می‌کند.

در اینجا دو حالت وجود دارد. یا دریافت تسهیلات قرض الحسنه مشروط به سپرده‌گذاری در حساب سرمایه‌گذاری می‌شود؛ و یا دریافت تسهیلات مبادله‌ای و مشارکتی منوط به افتتاح حساب سرمایه‌گذاری می‌شود. در حالت اول، دریافت قرض مشروط به سرمایه‌گذاری شده است. یعنی سرمایه‌گذاری مشروط به دادن قرض به تأمین‌کننده سرمایه. در حالت دوم، دریافت تسهیلات مبادله‌ای یا مشارکتی مشروط به مشارکت در تأمین منابع لازم برای اعطای تسهیلات مبادله‌ای یا مشارکتی شده است.

جدول ۵: سپرده سرمایه‌گذاری رویان مهر

ردیف	نوع سپرده	نرخ سود	قابلیت
	سرمایه‌گذاری	علی‌الحساب	افتتاح حساب
۱	روزشمار عادی (با قابلیت دریافت و پرداخت)	۱۰٪	دارد
۲	بلندمدت یکساله	۱۵٪	دارد

منبع: وبگاه بانک مهر اقتصاد

هنگامی که دریافت تسهیلات از بانک، مشروط به سپرده‌گذاری در حساب سرمایه‌گذاری می‌شود؛ در قرارداد سپرده‌گذاری این شرط ضمنی وجود دارد که من در قبال مشارکت با بانک به منفعتی همچون دریافت تسهیلات نائل شوم. در این صورت قرض به شرط قرض، صدق نمی‌کند؛ بلکه سرمایه‌گذاری من در قالب افتتاح سپرده سرمایه‌گذاری مشروط به دریافت تسهیلات می‌شود. در این حالت دو قرارداد وجود دارد؛ یکی قرارداد سپرده‌گذاری برای سهام شدن در

سود تخصیصی به سپرده‌های سرمایه‌گذاری و دیگری قرارداد دریافت تسهیلات برای به‌کارگیری وجوه مشاع عرضه شده برای کسب سود، و سرمایه‌گذاری آن براساس قرارداد. برای نمونه، اگر فرد، متقاضی دریافت تسهیلات مضاربه باشد و دریافت آن مشروط به سپرده‌گذاری در سپرده سرمایه‌گذاری باشد؛ در این صورت، شراکت سپرده‌گذار در پروژه‌های بانک به صورت ضمنی، مشروط به اعطای تسهیلات از سوی بانک به سپرده‌گذار شده است. متقاضی تسهیلات از یک طرف به‌عنوان سپرده‌گذار در بانک سپرده‌گذاری می‌کند، که با استفاده از قراردادهای مختلف سرمایه‌گذاری شود. وی از سوی دیگر، اقدام به دریافت برخی از وجوه بانک در قالب عقد مضاربه می‌کند. پس وی دو قرارداد بسته است. یکی قرارداد سپرده‌گذاری سرمایه‌گذاری و دیگری قرارداد مضاربه. هرچند در ضمن قرارداد افتتاح سپرده سرمایه‌گذاری شرط دریافت تسهیلات شده؛ اما در اینجا انعقاد یک قرارداد سرمایه‌گذاری (افتتاح حساب سرمایه‌گذاری) و نه قرض مشروط به دریافت تسهیلات شده است. در این مورد شبهه ربا وجود ندارد. چون این مورد مصداق قرض به شرط قرض نیست و در مورد آن تفاوتی نمی‌کند که ما شرط ضمنی در سپرده‌گذاری را الزام‌آور بدانیم یا ندانیم و اینکه آیا اطلاع مشتری از عدم الزام بانک به پرداخت تسهیلات را قید بکنیم یا نکنیم. البته به طور معمول بانک‌ها برای دریافت تسهیلات شرط سپرده‌گذاری در حساب جاری یا قرض الحسنه را شرط می‌کنند که در این صورت مصداق قسم اول خواهد شد.

حالت دیگری نیز در مسئله متصور است و آن اینکه بانک برای متقاضی تسهیلات مشارکتی همانند تسهیلات مضاربه، افتتاح حساب جاری یا قرض الحسنه را برای ریختن عواید حاصل از تجارت با مال مضاربه را شرط کند. در این صورت مبالغی که فرد در حساب قرض الحسنه می‌ریزد، وجوه خودش نیست؛ بلکه همان سرمایه‌ای است که از سوی بانک به‌عنوان سرمایه مضاربه پرداخت شده است. در حالت شرکت، سرمایه موجود در آن حساب سرمایه مشترک بانک و عامل شرکت خواهد بود. در این زمینه این سؤال قابل طرح است که آیا شرط بانک برای افتتاح حساب جاری برای متقاضی مضاربه یا شرکت شبهه ربا دارد یا خیر؟

۷. شبهه ربا در شرط سپرده‌گذاری در صندوق‌های قرض‌الحسنه خانگی

در صندوق‌های قرض‌الحسنه خانگی نیز اعطای تسهیلات قرض‌الحسنه مشروط به سپرده‌گذاری است. اگر ماهیت سپرده‌ها در

۸. واگذاری امتیاز تسهیلات

اگر بپذیریم که تعلق امتیاز تسهیلات در مقابل سپرده‌گذاری مجاز باشد، این سؤال مطرح است که آیا این امتیاز را می‌توان به دیگران واگذار کرد؟ به نظر می‌رسد که امتیاز مزبور از جمله حقوق مالی حساب می‌شود و مانند سایر حقوق مالی است. در این صورت این سؤال مطرح است که آیا این حق مالی، قابل واگذاری است؟

۹. مسدودی سپرده تا بعد از تسویه تسهیلات

در برخی موارد بانک‌ها و مؤسسات مالی شرط می‌کنند که مبلغ سپرده یا بخشی از آن باید تا پایان پرداخت اقساط تسهیلات دریافتی در حساب باقی بماند. سؤال این است که آیا چنین شرطی صحیح است یا خیر؟ در اینجا دو حالت وجود دارد: اگر سپرده مسدودی، سپرده سرمایه‌گذاری باشد؛ عواید حاصل از به‌کارگیری سپرده، به خود سپرده‌گذار می‌رسد. اگر سپرده مسدودی امانی باشد؛ بانک از محل این مبالغ منتفع می‌شود و آن را در قالب تسهیلات به سایرین می‌پردازد. حال سؤال این است که آیا بانک می‌تواند چنین شرطی را برای دریافت‌کنندگان تسهیلات بگذارد که تا پایان پرداخت اقساط‌شان، مجبور به سپرده‌گذاری در حساب‌های امانی یا سرمایه‌گذاری شوند.

ممکن است گفته شود که این بخشی از مقررات بانک برای اعطای تسهیلات است و مثلاً مبلغ مذکور به‌عنوان پشتوانه پرداخت اقساط حساب شود. از سوی دیگر، اگر حکم سپرده‌گذاری نزد صندوق قرض باشد، حکم قرض این است که قرض‌دهنده هر زمانی که مایل بود می‌تواند تقاضای برگرداندن مبلغ قرض داده شده را بکند. البته ممکن است گفته شود که بانک این وجوه را به صورت مدت دار قرض گرفته و قرض‌دهنده باید تا زمان سررسید صبر کند. زمان قیدشده قاعدتاً تا پایان پرداخت تسهیلات است. البته می‌توان گفت که این مبالغ به‌عنوان ضمانت نزد بانک باقی مانده است. ولی این سؤال مطرح است که آیا بانک می‌تواند در مبالغی که برای تضمین نزدش گذاشته شده تصرف کند و آن را به دیگران وام دهد؟ زمانی که مشتری اقساط خود را پرداخت، قاعدتاً بانک یا صندوق باید مبالغ سپرده شده در حساب قرض‌الحسنه را آزاد کند؛ زیرا مبالغ مذکور به بانک قرض داده شده و بانک باید هر زمانی که صاحب وجوه خواست قرضش را پس بگیرد، آن را بازپرداخت کند.

صندوق‌های خانگی قرض باشد، هریک از اعضا قرض می‌دهند تا در آینده قرض دریافت کنند.

در مورد این صندوق‌ها نیز همان بحث قبل تکرار می‌شود که در ضمن قرارداد سپرده‌گذاری در صندوق، شرطی ضمنی حاکی از پرداخت قرض به سپرده‌گذار در آینده وجود دارد. اما این سؤال مطرح است که آیا صندوق‌های خانگی شخصیت حقوقی مستقلی دارد و سپرده‌گذاران به صندوق یا مثلاً مدیر عامل وام می‌دهند؟ یا اینکه مسئله این‌گونه است که افراد وجوه‌شان را هر ماه نزد مدیر عامل صندوق به‌عنوان وکیل قرار می‌دهند تا او با قرعه یا بدون قرعه آن را به یکی از اعضای صندوق قرض دهد. در این صورت قرض به شرط قرض صدق نمی‌کند. توضیح آنکه وقتی اعضا با هم توافق می‌کنند که هر ماه مبلغی را به مدیر صندوق تحویل دهند تا وی براساس قرعه‌کشی (یا بدون قرعه‌کشی) به یکی از اعضا وام دهد؛ حتی اگر انگیزه افراد آن باشد که با پرداخت این مبلغ بتوانند وام دریافت کنند؛ چون هنوز قرضی اتفاق نیفتاده، شرط ضمن قرض صدق نمی‌کند. بعد از انجام قرعه‌کشی و تعیین عضو دریافت‌کننده وام، قرض اتفاق می‌افتد و به صورت صریح یا ارتکازی این شرط در ضمن عقد قرض وجود دارد که قرض‌گیرنده موظف است هر ماه به اندازه اقساطی که دیگران می‌پردازند، به مدیر پرداخت کند؛ اما این شرط مشکلی ایجاد نمی‌کند؛ چون این شرط مربوط به ادای دین است و به اجماع فقها اشتراط کیفیت ادای دین در متن عقد (به صورت یکجا و در تاریخ معین یا به صورت اقساط در تاریخ‌های متعدد) جایز است. بقیه اعضا نیز هنوز قرضی دریافت نکرده‌اند تا شرط ضمن قرض نسبت به آنها صدق کند.

تنها در یک صورت شبهه با محقق است و آن اینکه صندوق شخصیت حقوقی و مستقل داشته باشد و مبالغ جمع‌آوری شده نیز در قالب سپرده‌گذاری از افراد دریافت شود (نظیر آنچه که در بانک‌ها و مؤسسات قرض‌الحسنه اتفاق می‌افتد)؛ در این صورت مبالغ جمع‌آوری شده در حقیقت قرض به صندوق محسوب شود که بعد از قرعه‌کشی به یکی از اعضا قرض داده می‌شود. در صورت فرض شخصیت حقوقی برای صندوق، چنانچه جمع‌آوری مبالغ تحت عنوان سپرده قرض‌الحسنه صورت پذیرد، واقعیت فرایند قرض چنین است که اعضا به صورت ماهیانه به صندوق قرض می‌دهند به شرط (ارتکازی) آنکه بتوانند از صندوق قرض بگیرند که گرفتار مشکل قرض به شرط قرض است. اما اگر صندوق وکیل افراد و اعضا باشد تا مبالغ و اقساط جمع‌آوری شده را به کسی که قرعه به نام وی درآمده تحویل دهد، در این صورت قرض به شرط قرض صدق نمی‌کند.

نتیجه‌گیری

شرط سپرده‌گذاری برای دریافت تسهیلات از بانک‌ها، صندوق‌های قرض‌الحسنه و مؤسسات مالی و اعتباری به دو چندصورت می‌تواند صورت گیرد. حالت اول این است که ارائه تسهیلات (قرض‌الحسنه، مبادله‌ای یا مشارکتی) به افتتاح سپرده سرمایه‌گذاری مشروط شود. بدین صورت که قراردادی که مشتری در قالب آن اقدام به سپرده‌گذاری می‌کند، سپرده سرمایه‌گذاری است. سپرده سرمایه‌گذاری در جمهوری اسلامی ایران در قالب عقد وکالت پذیرفته می‌شود. بانک وکیل می‌شود که وجوه سپرده‌گذاری شده را به همراه وجوه خودش سرمایه‌گذاری کرده و در نهایت سود را بین صاحبان مال توزیع کند. در این حالت مشروط کردن اعطای تسهیلات به سپرده‌گذاری در حساب‌های سرمایه‌گذاری مستلزم قرض به شرط قرض نیست. در اینجا سپرده‌گذار در قبال شراکت در یک پروژه سرمایه‌گذاری منفعتی از جمله برخورداری از امتیاز وام قرض‌الحسنه به دست می‌آورد. در این حالت در قرارداد افتتاح سپرده سرمایه‌گذاری این شرط ضمنی وجود دارد که سپرده‌گذار از مزایایی همچون دریافت تسهیلات بهره‌مند شود.

حالت دوم این است که ارائه تسهیلات (قرض‌الحسنه، مبادله‌ای و مشارکتی) مشروط به افتتاح حساب قرض‌الحسنه شود. در این صورت، در ضمن قرارداد قرض‌الحسنه نوعی شرط ضمنی برای بهره‌مندی سپرده‌گذار (قرض‌دهنده) از منافی همچون دریافت قرض‌الحسنه (قرض به شرط قرض) یا دریافت تسهیلات مبادله‌ای یا مشارکتی (قرض به شرط دریافت تسهیلات غیرقرضی) مطرح است. اگر این شرط ضمنی برای بانک الزام‌آور باشد، می‌توان آن را مصداق شرط زیاده در قرارداد قرض و شبهه ربای حکمی دانست. ربای حکمی در جایی است که زیاده عینی در قرارداد قرض شرط نمی‌شود؛ بلکه انجام کاری یا ارائه خدمتی شرط می‌شود؛ برای نمونه، من به شما قرض می‌دهم به شرطی که شما دو روز برای من کار کنید یا شما هم در مقابل به من قرض بدهید، این کار از نظر فقها حکم ربا را دارد.

ولی اگر سپرده‌گذاری بدون هیچ‌گونه اشتراطی بلکه تنها به‌عنوان مقررات و فرایند اعطای تسهیلات اعلام شود، در این صورت سپرده‌گذار مبلغ معینی را برای مدت مشخصی به بانک قرض می‌دهد، بانک نیز متقابلاً به وی قرض خواهد داد. در این حالت شرط الزام‌آوری از جهت فقهی و حقوقی وجود ندارد و تنها رویه پرداخت این‌گونه است. به نظر می‌رسد که در این مورد قرض با داعی دریافت تسهیلات (نه شرط دریافت تسهیلات) محقق می‌شود؛ البته با توجه به اینکه بین میزان تسهیلات و مبلغ سپرده، مدت بازپرداخت تسهیلات رابطه

مستقیم وجود دارد؛ این احتمال مطرح است که فرد با قرض دادن مبلغی بیشتر قرض می‌گیرد و در واقع تنها بحث داعی نیست؛ بلکه شرطی الزام‌آور حداقل با الزام عرفی مطرح است. در این صورت نوعی زیاده حکمی مشروط عرفی محقق شده است.

این سؤال مطرح است که آیا عدم آگاهی سپرده‌گذاران از عدم الزام بانک به پرداخت تسهیلات باعث می‌شود که شرط ضمنی مطرح در قرارداد سپرده‌گذاری امانی تنها انگیزه نباشد؟ در این صورت قراردادی که بین بانک و سپرده‌گذار منعقد شده بر مبنای شرط ارتكازی است که مورد پذیرش بانک نیست؛ یعنی ارتكاز سپرده‌گذار این است که بانک موظف است که به او تسهیلات بدهد و اگر می‌دانست که بانک الزامی ندارد، ممکن بود اصلاً اقدام به سپرده‌گذاری نکند. در این صورت باید دید که چنین شرط ارتكازی یک طرفه‌ای باعث بروز شبهه ربای حکمی می‌شود.

باید توجه داشت که اگر در مورد صندوق‌های قرض‌الحسنه خانگی، شخصیت حقوقی صندوق را نپذیریم، افراد هنگام سپرده‌گذاری عملاً به صندوق قرض نمی‌دهند، بلکه وجوه را نزد مدیر صندوق به وکالت قرار می‌دهند تا او آن را با قرعه‌کشی یا بدون قرعه‌کشی به اعضای صندوق قرض بدهد. در این حالت قرض به شرط قرض محقق نمی‌شود. ولی اگر برای صندوق شخصیت حقوقی در نظر بگیریم و سپرده‌گذاری در صندوق به مفهوم قرض دادن به صندوق باشد، حکم آن مشابه حکمی بود که در مورد بانک‌ها (شق اول) بیان شد.

منابع.....

- اتحاد الدولي للبنوك الإسلامية، ۱۹۸۲م، الموسوعة العلمية والعملية للبنوك الإسلامية، القاهرة، مطابع الاتحاد الدولي للبنوك الإسلامية.
- اداره بررسی‌های اقتصادی، ۱۳۷۳، بررسی تحولات اقتصادی کشور طی سال‌های ۶۹-۱۳۶۱، تهران، بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران.
- امین، حسن عبدالله، ۱۹۸۳م، الودایع النقدیه و استثمارها فی الاسلام، جده، دارالشروق.
- تسخیری، محمدعلی، ۱۹۹۶م، «الودایع المصرفیه تکلیفها الفقهی و احکامها»، مجمع الفقه الاسلامی، دوره التاسعه، العدد التاسع، ص ۷۷۶-۷۸۲.
- توکلی، محمدجواد، ۱۳۹۲، سازوکار بانکداری اسلامی، قم، انتشارات بین‌المللی المصطفی.
- جدی الهیتی، عبدالرزاق رحیم، ۱۹۹۸م، المصارف الاسلامیه بین النظریه و التطبيق، عمان، دار اسامه.
- حمود، سامی، ۱۹۸۲م، تطوير الاعمال المصرفیه بما يتفق و الشریعه الاسلامیه، ط. الثانیه، عمان، مطبعة الشرق و مکتبته.
- دستورالعمل اجرایی قبول سپرده، ۱۳۶۲.
- صدر، سیدمحمدباقر، ۱۴۰۰ق، البنك الاریبوی فی الاسلام، بیروت، دارالتعارف للمطبوعات.
- قانون عملیات بانکی بدون ربا، ۱۳۶۲.